

Həsən bəy Zərdabi və İsmayıl bəy Qasıralı ideyalarının vəhdəti, tale bənzərliyi

Milli düşüncə və milli ideyanı inkişaf etdirərək millətin istiqlalı uğrunda mübarizə aparan ziyalılar xalqın tükənməz, zəngin xəzinəsidir. Elə buna görə də XIX əsrin ikinci yarısından başlayan milli şüurun oyanış mərhələsindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına qədər olan zəngin tarixi dövr inkişaf tariximizin intibah mərhələsi kimi dəyərləndirilir. Çünki bu dövrün ictimai-siyasi, kulturoloji, maarifçi, ədəbi-bədii inkişafının milli mübarizə hərəkatı ilə uzlaşması tarixi hadisənin baş verəcəyini sübut edirdi. Həsən bəy Zərdabidən başlayan "İttihadi-İslam" yolunda mübarizə M.Şahtaxtı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov,

Sona Vəliyeva

N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və başqa milli düşüncə adamlarını yetişdirdi.

Milli mübarizəyə qoşulmaq ictimai təkəkkürə malik olmağın əsl mərhələsidir ki, böyük ideyalarla yaşayan şəxsiyyətlər fəaliyyətləri, həm də mənsub olduqları dərin mədəniyyətləri ilə eyni ruhun daşıyıcıları olduqlarını sübuta yetirə bildilər.

Ruh və düşüncə birliyi millətin xilas yolunda mütəşəkkilliyin əsasına çevrildi. Millətə sevgi, xalqa sədaqətli övlad olmağın ziyalılıq nümunəsi, milli inkişafın, ictimai mübarizənin sistemli, mərhələli inkişaf təkamülü - "ittifaq yaradılması" fikri Zərdabinin milli mücadilədə bütün ziyalılara proqram-tövsiyəsi idi.

Zərdabinin ideyaları Ümumrusiya türklərinin milli istiqlal düşüncəsində böyük şöhlərlə alovlanan bir ocaqdan paylanan oda bənzəyirdi. Elə bir oda ki, yetişdiyi hər bir ocaqda minlərlə könülləri millət sevgisiylə alovlandıracaqdı. Elə buna görə də H.Zərdabidən, yeni "ocağın" əsl mənbəyindən başlamadan İ.Qasıralı yaradıcılığına keçə bilməyimin səbəbini açmağa çalışacağam. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində ümumrusiya türklərinin milli düşüncə və milli azadlıq hərəkatının "fikir atası" və müəllimi H.Zərdabi öz ideya və arzularını minlərlə yaxında, uzaqda yaşayan soydaşlarına səxavətlə ötürə bilmişdi.

Onun fikrincə, maarifçilikdən başlayan milli azadlıq hərəkatının yüksək inkişaf mərhələsi millətin tərəqqisini dil, din və millət kontekstində irəliyə doğru apararaq dünyanın təkamül prosesində öz yerini tutmağı qarşısına məqsəd qoymalıdır.

H.Zərdabi bütün həyatı boyu təhsilə böyük dəyər verərək bütün millətini oxuyub inkişaf etməyə səsləyirdi. 1872-ci ildən başlayan müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, insanlar arasında "Övladınızı oxudun, ən son eşyanızı belə satıb övladınızı oxudun" təbliğatı ilə

xalq arasında dolaşaraq insanları elmin gücünə inandırmağa çalışması, elm-təhsilin inkişafı üçün Bakı, Şamaxı, Gəncə, Tiflis, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Quba, Qusarı gəzərək ilk xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağı öz üzərinə götürməsi onu əsl milli lider kimi xarakterizə edən hadisələr idi.

İlk teatr yaratmaq, milli oyanışa çağırış ruhlu əsərləri tamaşaya qoymaq ideyası da onun maarifçiliyindən irəli gəlirdi.

Həsən bəyin həyat və fəaliyyəti boyu uğrunda mübarizə apardığı ideyalar ümumtürk, ümumislam dünyasının problemlərini əks etdirdiyindən ondan sonra gələn bütün türk aydınları, fikir adamları onun konsepsiyaları üzərindən bu ideyaları möhkəmləndirməkdə çətinlikləri dəf edər bildilər.

Məktəb, təhsil haqqında istər 1875-ci ildən nəşr etdiyi "Əkinçi", istər sonralar "Kaspi", istərsə də "Həyat" və digər qəzetlərdə öz fikirlərini tarixi nəsihətə çevirərək, Rusiya qəzetlərini oxuyan ümumrusiya türklərinə və soydaşlarına, bütün Yaxın Şərq müsəlmanlarına belə deyirdi:

"Badikubə quberniyasında oxuyan kimlərdir? Bizim quberniyada birçə gimnaziya var ki, orada oxuyan 500 nəfərin 250-si rus, 150-si erməni və 100 nəfəri müsəlmandır". Onu da qeyd edirdi ki, Bakının çox az sayda erməni əhalisi və ondan bir qədər artıq rusların olmasına rəğmən, yerli əhali azərbaycanlılar ola-ola, bu yerləri qeyri-millətdən olanların tutması millətin inkişafına zərərdir.

"...Belə olanda biz müsəlmanlar elm təhsil etməkdən, yeni zindəganlıq cənginin əsasını ələ götürməkdən qaçmağa görə o cəngdə məğlub olub, sonda tələf olacağıq.

Necə tələf olmayaq ki, bizim qonşular bizlərdən birə əlli artıq elm təhsil etməyə səy edirlər? Ey müsəlmanların millət təəssübü çəkməyə, bir açın gözünüzü, dünyaya tamaşa edin..." ("Əkinçi", № 8. 4 noyabr 1875).

İllər sonra, Zərdabda yaşadığı zaman min əzabla ibtidai məktəbin açılmasından sonra "Kaspi" qəzetinə yazdığı məqaləsində, nəhayət, Zərdabda məktəbin açılmasını millətinin böyük uğuru kimi dəyərləndirirdi.

H.Zərdabi ideyaları milli mübarizənin bütün mərhələlərində istinad dayağı, güc mərkəzi idi. Çünki Həsən bəy Zərdabidən gələn hər bir ideya - istər təhsil, istər mətbuat, istər milli, ümumtürk birliyi, dini birlik ideyaları sistemli şəkildə Krım türklərinin lideri olan İsmayıl Qasıralı yaradıcılığında türkçülüyün vəhdət fəlsəfəsini yaratmaqda mənbə rolunu oynadı.

İsmayıl Qasıralı Həsən bəy Zərdabinin fikir xəzinəsindən hələ "Əkinçi" dərc olunan bəhrələndirdi. Bütün ümumrusiya türklərinin müəllimi və atası sayılan Zərdabi yara-

dıcılığının Qasıralı kimi içində millət və

türkçülük ideyaları gəzdiren böyük şəxsiyyətlər üçün mənbə rolunu oynamasına zəruri sayılan səbəblər var idi. Vaxtilə Ziya Gökalp "Rusiyada yaşayan böyük türkçü" deyərək fikrində çox haqlı olaraq İsmayıl bəyin fəaliyyətini önə çəkirdisə, o, böyük türk Həsən bəyi özünə ideya rəhbəri hesab edirdi.

Həsən bəy millət cəhalətindən çıxarmağın əsas yolunun elm olduğunu göstərdi. O, müəllimin cəmiyyətdə əsas rolunun cəhaləti elmin işığı ilə məhv etmək olduğunu vurğulayırdı. İsmayıl bəy daha irəli gedərək məktəblərin sayını çoxaldaraq, xüsusi dərslər və yeni pedaqoji metodların tətbiqi ilə mənimləmə prosesinə həm də müasirlik gətirdi.

İsmayıl bəyin Rusiyada təhsil ilə bağlı neçə-neçə məqamlardan tutmuş sonrakı fəaliyyət çətinlikləri, xaraktercə islahatçılığa, təkamülə üstünlük verməsi bizi Həsən bəyin ziyalı taleyindəki oxşarlıqlarla bəzən eyni gərəvin davamçısı olduğu qənaətinə gətirir. Bəlkə ona görə İsmayıl Qasıralının "Əkinçi"nin səpdiyi toxumdan bir dənəsi Krıma düşdü, "Tərcüman" göyərdi" fikri böyük insanların millət taleyində türkçülüynün elmi əsasda işləyərək minilliklərin gələcək birlik düsturuna çevrilməsi qənaətini yaradı. Min əzabla ərşəy gələn, altı il yolu gözlənən "Əkinçi" 1875-ci ilin iyulunda açılırsa da, 1877-ci ildə bağlandı. Bütün Rusiyada və Yaxın Şərqdə yaşayan türkdillil xalqların sevimlisi olan "Əkinçi" illər sonra "Tərcüman"ı göyərdi. Həsən bəy kimi İsmayıl bəy də "Tərcüman"la məşğul ola-ola, eyni zamanda həm də məktəblərin açılması və yeni təhsil proqramlarının işlənməsi ilə də məşğul olurdu.

Həsən bəy "Həyat" qəzetinin 1906-cı il 5-ci nömrəsində yazırdı: "İndi... Rusiyaya tabe olan tayfalar öz uşaqlarını öz anadilli məktəbxanalarında, öz dillərində oxuda bilərlər və onlar padşah məktəblərində oxuyanda öz dillərini və ədəbi-məzhəblərini də oxutsunlar... Qardaşlar, yatmaq vaxtı deyil. Ayılıb bir fikir edin, bu işlərin axırı necə olacaq? Yoxsa həqiqət ki, bizim ruhumuz gedib, birçə cəsədimiz qalıb? Belə də vaxt bizim halımızdır".

İllər sonra yenə sistemli millət və türkçülük ideologiyasının davamı kimi İsmayıl bəy Qasıralı bu klassik öyüd üzərindən yeni dövrün köhnə problemlərinə nəzər salaraq daha çağdaş, islahatçı ideyalarla 1895-ci ildə "Tərcüman"da "Şərq məsələsi" məqaləsində maarifçiliyə yeni baxışlarını şərh etdi. Onun fikrincə, Şərq, Qərb məsələsi baxımından maarifçilik fərqli aspektlərdən inkişaf yolu keçdiyi kimi, bu gün də fərqlənir. Avropa kulturu və maarifinə nə qədər üstünlük versə də, yenə Şərq maarifçiliyində həm

də türkçülük ruhunun hakimliyini unutmayaq dil, din və tarixi kultür, mədəniyyət, ruh birliyinin müsəlmanların ümumbirliyində oynayacağı rolunu ön plana çəkirdi. O həm də "...millətin istiqbalı və tərəqqisi üçün hər şeydən əvvəl fikir lazımdır. Fikir oyanmadan tərəqqi olmaz" deyirdi.

Göründüyü kimi, təhsildə dilin ana dili olması məsələsi, dini inancların tədrisi məsələsinin ilkin əsası hələ çox-çox əvvəl, 1906-cı ildə Həsən bəyin "Həyat" qəzetində çap olunan "Dil və din" məqaləsində belə əsaslandırılırdı: "...Elm, təhsil ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər tayfanın dirəkləri hesab olunur, onların tayfa olmağına səbəbdir. Bu şeylərin biri dil, o biri isə din və məzhəbidir... Hər halda, elm təhsil edən vaxt gərək öz dilində, öz din məzhəbində tərəqqi ələsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz (tayfa dedikdə millət nəzərdə tutulurdu)".

İsmayıl bəy din, dil və millət birliyini "İşdə, əməldə, fikirdə birlik" düsturuna çevirərək daha irəli gedə bildi. Həm də bu dövrdə millətinin milli özünüdərk mübarizəsi ələ yüksəlmişdi ki, dövr Zərdabinin gənclik mübarizəsi dövründən tamamilə fərqli şəkildə inkişafa şərait yaratmışdı. Məsələlərə yanaşma, nisbətən demokratik ab-hava şəraitinin yetişməsi vəziyyəti yüngülləşdirmişdi. Xalqın öz taleyini həll etmək hüququ qazanmaq istiqamətində növbəti mərhələ - Ümumrusiya müsəlmanlarının I və II qurultaylarının baş tutması məhz bu dövrün mübarizəsinin nəticəsi idi.

Həsən bəy Zərdabini vaxtsız qocaldan, səhhətində problemlər yaradan, amma inkişafa doğru işıqlı yola çevrilən milli məsələlər Krımda İ.Qasıralı, Azərbaycanda Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə kimi ideoloq və siyasi mübarizlər tərəfindən davam etdirilirdi.

Rusiya və Yaxın Şərqdə eyni dini və dili paylaşan xalqların ideya vəhdətini ön plana çəkərsə də, qəzetin bağlanmaq təhlükəsini də göz önünə alaraq H.Zərdabi 1875-ci ildə "Əkinçi"nin 11-ci nömrəsində yazırdı: "Hər qəzet gərək vilayətin aynası olsun... əlbəttə, qəzetin belə ayinə olması xalq ilədir. ...yeni hər kəs gərək öz dərdini və xahişini qəzetlərdə bəyan etsin... hər qəzetin ümdə mətləbi mübahisədir və əgər bizim dünyadan və elmdən xəbərdar olanlarımız "Əkinçi"də yazılan mətləblər barədə mübahisəyə başlasalar, bizə də köməkçi olarlar".

H.Zərdabinin toxunduğu məsələlər özündən sonrakı fikir adamları üçün mübarizə yollarının düzgün həllində əsas vasitəyə çevrilə bildi.

Qonşu İran mətbuatı ilə əlaqələrin inkişafını arzulasa da, səy göstərsə də, çağırışları cavabsız qalır və ideyaları həyata keçməyərək natamam görünür: "Qəzetimizi Tehranda çap olunan İran qəzetlərinin idarəsinə göndərilib iltimas etdik ki, onlar da bizə öz qəzetlərini göndərsin. Amma İran qəzet idarəsi bizə məhəlgüzar olmadı".

Həsən bəyin qızların təhsili ilə bağlı Türkiyə ictimaiyyətinə, təhsil idarəsinə ünvanlanmış tövsiyələrində qızların təhsili ilə bağlı məsələlərə diqqətin ayrılması kimi fikirlər sanki planlı şəkildə türkçülüyə, islam dininə və müasirləşməyə baxışın yeni proqramı kimi sonralar İ.Qasıralıya həvalə olunur.